

ΜΕΛΠΩ Ι. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Ο δίσκος του Δικαίου από το Ζούμπερι Αττικής και άλλοι λίθινοι δίσκοι

Ο ενεπίγραφος αναθηματικός δίσκος, από λευκό μάρμαρο με μελανόχρωμες φλεβώσεις,¹ εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος και φέρει αρ. ευρ. Λ 547 (εικ. 1-2). Είναι επιπεδόκυρτος, με επικαθήσεις καστανού χρώματος σε μεγάλη έκταση στην έντονα κυρτή κύρια όψη (άνω επιφάνεια).² Μικρό κομμάτι από την περιφέρεια έχει αποκρουστεί εντελώς. Σε άλλο σημείο της περιφέρειας στην κύρια όψη υπάρχει ελαφρότερη απόκρουση. Λίγες, μικρές αποκρούσεις διαπιστώνονται και στη σχεδόν επίπεδη πίσω πλευρά κοντά στην περιφέρεια. Η περίμετρος δεν είναι στρογγυλευμένη, αλλά πεπλατυσμένη. Οπές για ανάρτηση δεν έχουν διανοιγεί.

Διάμετρος: 0,284 μ., πάχος (στο κέντρο): 0,075 μ.³

Ύψος γραμμάτων: 0,03 (Ο)-0,048 (Α). Η επιγραφή είναι χαραγμένη στην περιφέρεια του δίσκου, από αριστερά προς δεξιά.⁴

Δικαῖος μ' ἀνέθεκεν :

Η χάραξη των γραμμάτων είναι αμελής και ελάχιστα βαθιά. Το 'ιδιόμορφο' Κ στο κύριο όνομα μάλλον οφείλεται στην αδεξιότητα και βιασύνη του χαρακτήη το κεντρικό καμπύλο τμήμα του γράμματος αυτού διαφέρει από το έστω και ελλιπώς σωζόμενο Κ του ρήματος, που

Ευχαριστώ θερμά τον Δρ. Ευάγγελον Νικολόπουλον και τους συνεργάτες του στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής, ιδιαίτερα την αρχαιολόγο κυρίαν Ειρήνη Χαριτάκη, υπεύθυνη του Αρχαιολογικού Μουσείου Μαραθώνος, για την χορήγηση όλων των απαραίτητων στοιχείων που χρειάστηκα από το Ευρετήριο του παραπάνω Μουσείου και από σχετικά Ημερολόγια ανασκαφής, καθώς και για την ευγενέστατη και προθυμότετη εξυπηρέτηση κατά την αυτοψία του δίσκου που διενήργησα. Χάριτες οφείλω και στους συναδέλφους στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ιδιαίτερα στην Δρ. Δέσποινα Ιγνατιάδου και στον Δρ. Γιώργο Καββαδία, για την ευγενική φιλοξενία στην Βιβλιοθήκη του παραπάνω Μουσείου, χωρίς την οποία, λόγω των περιοριστικών μέτρων για την πανδημία του Covid-19, δεν θα ήταν δυνατή η ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης. Οι φωτογραφίες των Εικ. 1-2 χορηγήθηκαν ευγενώς από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής (Copyright: Hellenic Ministry of Culture and Sports).

1. Παρεμφερής είναι η περιγραφή του μαρμάρου του δίσκου από την Ελευσίνα (*IG F* 989), διαμ. 0,28 μ. και πάχ. 0,06 μ. Σκιάς 1894, στήλ. 192-193 αρ. 4. Για τον δίσκο βλ. και παρακάτω.

2. Ως προς το σχήμα του ο εν λόγω δίσκος μπορεί να παραβληθεί με σημερινό 'καρβέλι'.

3. Ακριβώς την ίδια διάμετρο, αλλά μικρότερο πάχος στο κέντρο (0,0613 μ.), έχει και ο ενεπίγραφος μαρμάρινος δίσκος από την Αθήνα, σήμερα στη Βοστώνη, Museum of Fine Arts, αρ. ευρ. 1987.621. Jacobstahl 1933, 18 αρ. 1 εικ. 8. Vermeule, Comstock 1988, αρ. 6. Kajava, Salminen 2018, 298, 301-304 αρ. κατ. 2. *IG F* 1395.

4. *SEG* 55, 71· ιδιαίτερα *SEG* 60, 124, με σχολιασμό κάποιων γραμμάτων (μνηοειδές Σ, ιδιόμορφο Κ στο κύριο όνομα). Kajava, Salminen 2018, 299, 304-305 αρ. κατ. 7 (με παραπομπή μόνον στο *SEG* 55, 71, ελλιπείς βιβλιογραφικές αναφορές και τα σχόλια: «Probably before 403/2 BC (because of spelling)». «No photograph available»).

έχει σαφώς ίσια την μεσαία κάτω κεραία. Το τελικό Σ στο κύριο όνομα είναι τρισκελές, όχι μηνοειδές, αλλά χαραγμένο πολύ πρόχειρα.

Πιθανώς οι διαχωριστικές κουκκίδες μετά το τελικό Ν του ρήματος αρχικά ήταν τρεις, με βάση την θέση των σωζομένων δύο, αλλά η ανώτερη εξ αυτών χάθηκε λόγω της ισχυρής απόκρουσης που διαπιστώνεται στη συγκεκριμένη θέση της περιφέρειας του δίσκου.

Τα γράμματα της επιγραφής Α, Ε, Μ, Ν, Σ μπορούν να παραβληθούν με αυτά στην πιο καλογραμμένη επιγραφή στον μαρμάρινο δίσκο του ιατρού Αινείου.⁵ Το Δ παραλληλίζεται με αυτό π.χ. στον δίσκο του Γνάθωνος.⁶ Με βάση τη μορφή των γραμμάτων της επιγραφής πιθανή είναι η χρονολόγηση του δίσκου από το Ζούμπερι στον ύστερο 6ο αι. π.Χ.

Το όνομα *Δικαῖος* δεν είναι σπάνιο⁷ και ως εκ τούτου χωρίς πατρώνυμο και δημοτικό (ή εθνικό) δεν μπορούν να επιχειρηθούν προσωπογραφικές ταυτίσεις.

Σε δύο ακόμα μαρμάρινους δίσκους από την Αττική, σωζόμενους αποσπασματικά, η αφιερωματική επιγραφή είναι χαραγμένη κατά τον ίδιο τύπο, του 'λαλοῦντος αντικειμένου': 1) *IG I³ 989*. Αἰσι[μίδες μ' ἀνέθε]κεν· από την Ελευσίνα.⁸ 2) *IG I³ 860 bis*. Δεμ[όφι]λο[ς] μ' ἀ[νέθεκεν- -]· από την Ακρόπολη.⁹ Αντιθέτως, σε έναν άλλο, πολύ μικρό μαρμάρινο δίσκο από την Ακρόπολη και ως εκ τούτου αναθηματικόν, του δεύτερου μισού του 5ου αι. π.Χ., έχουν χαραχθεί μόνον τα πρώτα πέντε γράμματα του κύριου ονόματος.¹⁰ Ελλιπέστατα σώζεται η αναθηματική επιγραφή σε θραύσμα μαρμάρινου δίσκου από τα Δίδυμα (πλησίον της Μιλήτου), του ύστερου 6ου αι. π.Χ.¹¹

Ο μαρμάρινος δίσκος που πραγματευόμαστε εδώ αποκαλύφθηκε το 2003 στη ΒΑ. Αττική, σε ανασκαφή στο Ζούμπερι,¹² στην παραλία της Νέας Μάκρης, πιθανώς στον αρχαίο δήμο της Προβαλίνθου.¹³

Τα στοιχεία που αφορούν στις ακριβείς συνθήκες εύρεσης του εν λόγω δίσκου και εντοπίζονται στις έως τώρα βιβλιογραφικές αναφορές είναι συγκεχυμένα και αντικρουόμενα. Στην πρώτη γνωστή, εξαιρετικά συνοπτική, παρουσίαση των ανασκαφών που διεξήχθησαν με αφορμή τα Ολυμπιακά έργα στον Άγιο Ανδρέα και στο Ζούμπερι (κατασκηνώσεις της Αεροπορίας, Υπουργείου Παιδείας, Υπουργείου Προνοίας) με αποκάλυψη αρχαίων κτισμάτων και νεκροταφείων, μνημονεύεται η εύρεση μαρμάρινου δίσκου «*δισκοβολίας*» με αναθηματική

5. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 93. *IG I³ 1393* (510-500 π.Χ.). Kajava, Salminen 2018, 299 αρ. κατ. 9 εικ. 7. Βλ. για τον δίσκον αυτόν και παρακάτω.

6. *IG I³ 1210*. Kajava, Salminen 2018, 299 αρ. κατ. 10 εικ. 8.

7. Βλ. π.χ. *LGPV II*, σ. 115 λ. Δικαῖος. Ως όνομα *καλοῦ* το Δικαῖος απαντά περί το 515 π.Χ. Beazley, *ARV²*, σ. 1573.

8. '600-550?' (*IG*). Α. Ν. Σκιας, *AE* 1894, στήλ. 192-193 αρ. 4. Kajava, Salminen 2018, 299, 305 με σημ. 40 αρ. κατ. 5, όπου η επιγραφή θεωρείται ίσως κάπως υστερώτερη. Clinton 2005, αρ. κατ. 6 πίν. 2 (520-500?), με την παλαιότερη βιβλιογραφία: 2008, αρ. κατ. 6 (σχολιασμός).

9. '470-450?' (*IG*). Kajava, Salminen 2018, 299, 304 με σημ. 39, 325 αρ. κατ. 6. Ο αναθέτης του δίσκου Δημόφιλος θεωρείται ότι ανέθεσε στην Ακρόπολη και την βάση *IG I³ 860*. Wagner 1997, 130.

10. EM αρ. ευρ. 6797. *IG I³ 1398*. Raubitschek 1949, 416 αρ. κατ. 388, σχέδιο στη σ. 417 (*ἱαγνί(ας)*). Kajava, Salminen 2018, 299, 304 με σημ. 39 αρ. κατ. 8 εικ. 4. Διάμ. 0,13 μ.

11. Jacobstahl 1933, 23 εικ. 13. Tuchelt 1970, 115. Kajava, Salminen 2018, 301, 305-306 αρ. κατ. 19 εικ. 5, όπου πιθανολογείται η ανάθεση στον Απόλλωνα.

12. Στο ΚΕΔΑ/Ζ (=Κέντρο Ετοιμότητας Διασποράς Αεροπορίας).

13. Traill 1986, 129. Βλ. και E. Vanderpool, *The Deme of Marathon and the Herakleion, AJA* 70, 1966, (319-323) σημ. 7 στη σ. 321: «Provalinthos (...) is better sought in the little plain just to the south now occupied by the village of Nea Makri».

επιγραφή, «πιθανότατα αφιέρωμα αθλητή σε ιερό της περιοχής».¹⁴ Σε ομοίως εξαιρετικά συνοπτική παρουσίαση των ίδιων ανασκαφών στα «*Δημοσιογραφικά χωριά στις κατασκηνώσεις του Αγίου Ανδρέα και στο θέρετρο της Αεροπορίας στο Ζούμπερι*» μνημονεύεται και πάλι η εύρεση του μαρμάρινου ενεπίγραφου δίσκου «*δισκοβολίας*», αφιερώματος «*του αθλητή Δικαίου σε θεότητα*», συνοδευόμενη από φωτογραφία τμήματος «*τάφου*»¹⁵ με τον υπότιτλο «*ανάμεσα στα κτερίσματα, ενεπίγραφος μαρμάρινος δίσκος δισκοβολίας, αφιέρωμα του αθλητή Δικαίου σε θεότητα*» και με επανάληψη της ίδιας άποψης για κτέρισμα στην αγγλική περίληψη.¹⁶ Πιθανότατα πρόκειται για κάποια σύγχυση που προέκυψε από την ασπρόμαυρη φωτογραφία και κάποιων άλλων στοιχείων, καθώς η τοποθέτηση σε τάφο ως κτερίσματος μαρμάρινου δίσκου με σαφέστατα αναθηματική επιγραφή ξενίζει πάρα πολύ.¹⁷

Στην ανασκαφική έκθεση που δημοσιεύθηκε υστερότερα τα στοιχεία για τις ανασκαφές στο Ζούμπερι, στο θέρετρο της Αεροπορίας, είναι πιο διαφωτιστικά, αν και πάλι οι πληροφορίες δεν είναι εκτενείς.¹⁸ Στην έκθεση αναφέρονται 37 τάφοι διαφόρων τύπων, καθώς και δύο οικίες, χρονολογημένες στον ύστερο 4ο και τον 3ο αι. π.Χ. Και στα δύο κτίσματα σημειώνονται μεγάλες επιχώσεις με λίθους και κεραμίδες, με την υπόθεση ότι οι τοίχοι τουλάχιστον έως κάποιο ύψος θα ήταν λιθόκτιστοι. Για τον μαρμάρينو ενεπίγραφο δίσκο προσδιορίζεται ότι βρέθηκε στον χώρο της «*οικίας 2*» «*πεσμένος ανάμεσα σε άλλους λίθους*». Συνεπώς η προηγούμενη δήλωση ότι ο συγκεκριμένος δίσκος αποτελούσε κτέρισμα σε τάφο δεν επιβεβαιώνεται. Συνοπτικές μνείες του εν λόγω δίσκου, ως σπάνιου ευρήματος αλλά χωρίς να διευκρινίζονται οι ακριβείς συνθήκες εύρεσής του, γίνονται και σε διάφορες άλλες εκδόσεις.¹⁹

Στο Ευρετήριο του Αρχαιολ. Μουσείου Μαραθώνος και υπό τον αριθμόν Α 547 αναγράφονται τα ακόλουθα στοιχεία που αφορούν στην προέλευση του δίσκου: «*Ζούμπερι ΚΕΔΑ/Ζ. 18-8-2003. Βρέθηκε σε δίκτυο του στρατοπέδου ΚΕΔΑ/Ζ. ΤΟΜ(ΕΑΣ) Γ. Τάφρος) 3. ΟΜ(ΑΔΑ) 31. Στρ(ώμα) 2. Εύρ. 31 ι. Ημερ. 653/2003*».

Στο Ημερολόγιο της ανασκαφής αρ. 653 α, με τα στοιχεία Ν. Μάρκη, Ζούμπερι, ΚΕΔΑ/Ζ/2003, 3/7/2003-14/10/2003, στη σελ. 120 (8/8/2003) έχει επικολληθεί φωτοτυπία με σχεδιαστική κάτοψη της «*οικίας 2*», στον Τομέα Γ, Τάφρο 3, με αρίθμηση των τοίχων με μπλε μελάνι επ' αυτής νότια του τοίχου 24 και πλησιέστατα σε συγκέντρωση κάποιων λίθων και

14. Οικονομάκου 2005, 41 (με ελλιπή την επιγραφή). Εξ ου, SEG 55, 71 και Kajava, Salminen 2018, 299 αρ. κατ. 7.

15. Ότι πρόκειται πράγματι για τάφο είναι αμφισβητήσιμο. Βλ. παρακάτω. Στην φωτογραφία διακρίνονται ακόμα ένα αλάβαστρο και ένα ληκύθιο (:), σπασμένα και τα δύο, τα οποία δεν ήταν εύκολο να εντοπιστούν, καθώς δεν αναφέρονται στο Ημερολόγιο της ανασκαφής.

16. Οικονομάκου 2009, 281 εικ. 28· 285: «The projects carried out for the Olympic Games were the occasion for the discovery of important finds in the area of Ayios Andreas and Zouberi, the site of the ancient deme Provalinthos: these include extensive remains of settlements and cemeteries dating from the 6th-4th centuries BC, with rich grave offerings, such as an inscribed marble discus dedicated by an athlete to a deity».

17. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην περίπτωση κάποιων αγγείων, τα οποία αρχικά έφεραν αναθηματικές επιγραφές, αυτές αποξέστηκαν προκειμένου τα αγγεία να χρησιμοποιηθούν ως κτερίσματα σε τάφους. Βλ. σχετικά CVA ΕΛΛΑΣ/GREECE 7, Μουσείο Μαραθώνος/Marathon Museum, 43-44 πίν. 21-22 εικ. 23-25, όπου και άλλα παραδείγματα, με βιβλιογραφία (Π. Βαλαβάνης).

18. Οικονομάκου 2003 [2010], 384-385, ιδιαίτερα 385, εικ. 112-114.

19. Μπάνου, Οικονομάκου 2008, 23 εικ. 22. Σταϊνχάουερ 2009, εικ. με υπότιτλο στη σ. 226 (γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Από τον Άγιο Ανδρέα Αττικής). Τσιριγώτη-Δρακωτού 2010, 52-53, εικ. 2 στη σ. 59 (5ος αι. π.Χ.). SEG 60, 124. Δεσπίνης, Καλτσάς 2014, 492 σημ. 7 (Γ. Δεσπίνης).

κεραμίδων υπάρχει, ομοίως με μπλε μελάνι, η ένδειξη «μαρμ. δίσκος».²⁰ Στη σελ. 123 (18/8/2003) και υπό τον τίτλο «ευρήματα κατά την αφαίρεση της ΟΜ(ΑΔΑΣ) 31 α, ΣΤΡ(ΩΜΑ) 2, ΝΑ. και Ν. του τοίχου 24» με την ένδειξη «ΕΥΡ(ΗΜΑ) 31 ι» αναγράφεται: «Μεγάλο κυκλικό τριβείο (Β(άθος): -0,56 μ.). Διάμετρος 0,30 μ. Μικρές αποσπάσεις στην περιφέρειά του». Στη σελ. 127 σημειώνεται ότι νότια του τοίχου 24 εντοπίστηκε «παλαιό δίκτυο ΔΕΗ ή ΟΤΕ».

Από την παράθεση των παραπάνω στοιχείων συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο μαρμάρινος δίσκος με την αναθηματική επιγραφή του ύστερου βου αι. π.Χ. (εικ. 1-2) βρέθηκε πράγματι ανάμεσα σε πεσμένους λίθους στην «οικία 2» και σε επίχωση διαταραγμένη από την διέλευση παλαιού δικτύου κοινής ωφελείας. Δεν αποκλείεται ο δίσκος να είχε μεταφερθεί από την αρχική του θέση και να είχε επαναχρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό σε αυτό το πολύ μεταγενέστερο κτίσμα στην περιοχή του δήμου της Προβαλίνθου. Οι δυσκολίες στην ταύτιση του ευρήματος οφείλονται στο ότι δεν αναγνωρίστηκε εξ αρχής στην ανασκαφή ότι πρόκειται για ενεπίγραφο μαρμάρινο δίσκο και χαρακτηρίστηκε στο Ημερολόγιο ως «μεγάλο κυκλικό τριβείο».

Η επιγραφή στον μαρμάρινο δίσκο από το Ζούμπερι (εικ. 1-2) δεν επιτρέπει αμφιβολίες για τον αναθηματικό του χαρακτήρα. Πιθανώς ο δίσκος αυτός είχε δοθεί ως έπαθλο για κάποια νίκη του σε αγώνες στον Δικαίον, ο οποίος στη συνέχεια τον ανέθεσε σε ιερό θεού ή ήρωα, προστάτη των αγώνων.²¹ Το ότι ο δίσκος δεν φέρει οπές για ανάρτηση δεν αποτελεί πρόβλημα, καθώς κατά την ανάθεσή του μπορούσε να ήταν τοποθετημένος σε σακίδιο, όπως αυτό που χρησιμοποιούσαν κάποτε οι αθλητές στην παλαιότερα.²² Εξ άλλου οπές για ανάρτηση δεν φέρουν και οι αναθηματικοί δίσκοι που προαναφέρθηκαν.

Πολύ ελκυστική, αλλά οπωσδήποτε αναπόδεικτη, θα ήταν η υπόθεση ότι ο μαρμάρινος δίσκος από το Ζούμπερι αρχικά θα είχε ανατεθεί στο Ηρακλείον του Μαραθώνος, το στενά συνδεδεμένο με την ιστορική μάχη τέμενος του Ηρακλέους Εμπυλίου,²³ από το οποίο προέρχεται και επιγραφή των ετών 490-480 π.Χ. με κανονισμούς για την τέλεση αγώνων.²⁴

Με αφορμή τον δίσκο από το Ζούμπερι αξίζει μία σύντομη αναφορά στους λίθινους δίσκους των ύστερων αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων.²⁵ Οι πέντε ενεπίγραφοι μαρμάρινοι δίσκοι, ακέραιοι ή σωζόμενοι αποσπασματικά που έχουν ήδη αναφερθεί – ένας από το Ζούμπερι στην ΒΑ. Αττική (εικ. 1-2), ένας από την Ελευσίνα (IG I³ 989), δύο από την Ακρόπολη (IG I³ 860 bis, IG I³ 1398) και ένας από τα Δίδυμα (Jacobstahl 1933, 23 εικ. 13· Kajava, Salminen 2018, 301, 305-

20. Στην ίδια θέση σημειώνεται και η εύρεση χάλκινου ειδωλίου ζώου (ΟΜ(ΑΔΑ) 31 α, Εύρημα) 31 ζ).

21. Όπως π.χ. ερμηνεύεται και ο δίσκος από την Ελευσίνα (IG I³ 989). Clinton 2008, αρ. κατ. 6.

22. Βλ. π.χ. την παράσταση στο μέταλλο αττικής ερυθρόμορφης κύλικας, 480-470 π.Χ., στη Ρώμη, Musei Capitolini αρ. ευρ. Ca 389. CVA Musei Capitolini, II, 7 πίν. 29:1, 30:2, 4. Σταμπολίδης, Τασούλας 2004, 110 αρ. κατ. 15 (Α. Magagnini).

23. Την θέση του Ηρακλείου στην Βαλαρία, στα βόρεια του έλους της Μπρεξίτσας, στη στενή λωρίδα της ανάμεσα στο βουνό Αγριελίκι ή Αγρελίκι και την παραλία, έδειξε προσφύεστατα ο Κουμανούδης 1978, 237-244 (2. Τέμενος Ήρακλέους), όπου και οι παλαιότερες απόψεις για άλλη θέση.

24. Vanderpool 1984, 295-296 πίν. 17. Πετράκος 1995, 137-139 εικ. 76. Για την πανελλήνια φήμη των αγώνων και την προσέλκυση αθλητών από γειτονικές πόλεις μετά την λαμπρή μάχη βλ. Vanderpool 1942, 336.

25. Κατάλογο ενεπίγραφων λίθινων και χάλκινων δίσκων έχουν συντάξει οι Kajava, Salminen 2018, 298-301 (15 λίθινοι, 6 χάλκινοι· δύο από τους τελευταίους των ρωμαϊκών χρόνων). Εδώ δεν γίνεται αναφορά στους χάλκινους δίσκους.

306 αρ. κατ. 19 εικ. 5) – αδιαμφισβήτητα είχαν αναθηματικό χαρακτήρα. Πιθανώς ήταν έπαθλα νικητών σε αγώνες, οι οποίοι κατόπιν τα αφιέρωσαν σε κάποιο ιερό.

Αρχαιότερο όλων, πιθανώς μίμηση δίσκου δισκοβολίας (:), είναι το επίπεδο μαρμάρινο θραύσμα από την Δήλο με σπειροειδώς χαραγμένη ναξιακή επιγραφή, ελλιπώς σωζόμενη, στην οποία μνημονεύεται η νίκη στο άλμα εις μήκος ανώνυμου αθλητή.²⁶

Άλλοι δίσκοι συνδέονται οπωσδήποτε με τάφους,²⁷ είτε ως ταφικά *σήματα*, τουλάχιστον σε κάποιες περιπτώσεις πιθανώς στερεωμένοι σε στήλη ή πεσσό,²⁸ απαρτίζοντας έτσι μία ολιγάριθμη και πολύ ιδιαίτερη κατηγορία επιτύμβιων μνημείων, είτε ως κτερίσματα, θεωρούμενοι κατά μίαν άποψη ότι κατ' αρχάς θα είχαν αποκτηθεί ως έπαθλα σε ιδιωτικούς νεκρικούς αγώνες και αργότερα τοποθετήθηκαν στον τάφο του νικητή.²⁹ Πάντως, εκ προοιμίου πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός ως προς τις δύο παραπάνω ομάδες για όλους ανεξαιρέτως τους λίθινους δίσκους αυτής της κατηγορίας, είτε επειδή τα διαθέσιμα στοιχεία που αφορούν στις συνθήκες εύρεσής τους είναι ανεπαρκή είτε επειδή είναι πιθανή η επαναχρησιμοποίηση κάποιων από αυτούς.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα επιτύμβιου *σήματος* προσφέρει ο προερχόμενος από την Αθήνα μαρμάρινος δίσκος του Γνάθωνος, διαμ. 0,27 μ., με το σπειροειδώς χαραγμένο νεκρικό επίγραμμα του ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ.³⁰ Οι ακριβείς συνθήκες εύρεσης του δίσκου αυτού δεν είναι γνωστές. Καθώς δεν αναφέρονται οπές για την προσάρτησή του σε άλλο, υπέργειο, μνημείο, έχουν διατυπωθεί διάφορες υποθέσεις για την χρήση του (τοποθέτηση επάνω στον τάφο χωρίς στερέωση, κάλυψη ανοίγματος για προσφορές, κάλυμμα στο στόμιο νεκρικού αγγείου ή κάλπιδος).³¹

Σαφώς ταφικού χαρακτήρα, με βάση την χαραγμένη επιγραφή, είναι και ο υστερο-αρχαϊκός 'δίσκος' από την Ερέτρια, ο οποίος αποτελούσε το κάλυμμα ταφικού πίθου.³² Πάντως, ο 'δίσκος' αυτός παρουσιάζει αρκετές διαφορές από τους υπόλοιπους: είναι από φαιό σχιστόλιθο, αδρά πελεκημένος στην περιφέρεια, χωρίς κυρτή επιφάνεια, έχει μεγάλες διαστάσεις (διάμ. 0,50 μ., πάχ. 0,05 μ.), η επιγραφή είναι χαραγμένη σε οριζόντιες σειρές. Ως εκ τούτου δημιουργούνται αμφιβολίες κατά πόσον πρόκειται για ομοίωμα δίσκου δισκοβολίας

26. *ID* 5. Jeffery 1990², 304 αρ. 8 (7ος αι. π.Χ.). *SEG* 19, 509 (7ος/6ος αι. π.Χ.). Hansen, *CEG* 404. Kajava, Salminen 2018, 297-298, 301, 320-322 αρ. κατ. 18 εικ. 15 a-b.

27. Για λίθινους δίσκους με ταφικό χαρακτήρα βλ. Jacobstahl 1933. Jeffery 1962, 147 αρ. 64. Kurtz, Boardman 1971, 88 εικ. 16. Salminen, Kajava 2013, 243-245. Kajava, Salminen 2018, 301-304, 306, 308-313.

28. Karouzos 1951, 98. Jeffery 1962, 147 αρ. 64. Walter-Karydi 2001, 231.

29. Jacobstahl 1933, 22. Πολύ σημαντική για την υποστήριξη της άποψης ότι οι μαρμάρινοι δίσκοι χωρίς οπές προσήλωσης που σχετίζονται με νεκρικούς αγώνες, όπως δείχνουν οι επιγραφές τους, ήταν έπαθλα αγώνων και στη συνέχεια τοποθετήθηκαν στον τάφο αυτών που τα κέρδισαν, είναι η παρουσίαση μιας μελανόμορφης λουτροφόρου (Μουσείο Κεραμεικού αρ. ευρ. 1680. Beazley, *ABV* 140.7), στην όψη Β της οποίας απεικονίζονται αθλητές που συμμετέχουν σε τέτοιου είδους αγώνες και επί πλέον ένα δισκοειδές αντικείμενο με λευκό χρώμα, πιθανότατα ένας μαρμάρινος δίσκος, επάνω σε λέβητα, καθώς αγγείο και δίσκος είχαν στενή σχέση με το ταφικό αγώνισμα της παράστασης. Δεσπίνης 2009, 8 εικ. 5.

30. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο αρ. ευρ. 935. *IG* I³ 1210. Jacobstahl 1933, 26 εικ. 19. Jeffery 1962, 147 αρ. 64. Karouzos 1951, 98. Hansen, *CEG* 37. Κεφαλίδου 1996, 118 (έπαθλο και υστερότερα κτερίσματα του νικητή). Walter-Karydi 2001, 231 με σημ. 66. Kajava, Salminen 2018, 299, 310 αρ. κατ. 10 εικ. 8.

31. Jeffery 1962, 147 αρ. 64. Kajava, Salminen 2018, 310 αρ. κατ. 10 εικ. 8.

32. *IG* I³ 1516 (546-525?). Κουρουγιώτης 1899, στήλη 144 αρ. 10 («Εχρησίμευεν, ως φαίνεται, ο δίσκος ως πώμα νεκρικού πίθου»). Blinkenberg 1919, 9-10 εικ. 2. Kajava, Salminen 2018, 299, 310-311 αρ. κατ. 11 εικ. 9.

δεν αποκλείεται το κυκλικό σχήμα του συγκεκριμένου αντικειμένου να προέκυψε από την χρήση του για την κάλυψη του στομίου του ταφικού πίθου.³³

Επιτύμβιος θεωρείται και ένας άλλος δίσκος, από γρανίτη, διαμ. 0,36 μ., που βρέθηκε στην ανατολική περιοχή των Θερμών στην Ιστρία, την αποικία των Μιλησίων στη Μαύρη θάλασσα, με κοιλότητα στο μέσον της μιας πλευράς και επανάληψη της ίδιας επιγραφής, του δεύτερου μισού του 6ου αι. π.Χ., και στις δύο όψεις (Τέλονος έμι).³⁴ Όπως σημειώνεται, εάν η κεντρική κοιλότητα δεν σχετίζεται με μεταγενέστερη, διαφορετική, χρήση του δίσκου αυτού, η τοποθέτησή του θα πρέπει να ήταν έτσι ώστε να είναι ορατές και οι δύο όψεις του.³⁵

Ένας πώρινος δίσκος, διαμ. 0,28 μ., με επιγραφή του ύστερου 6ου αι. π.Χ., που φέρεται ως προερχόμενος από την Βάρη, στην Αττική, έχει προκαλέσει προβληματισμούς – από κάποιους μελετητές ακόμη και αμφισβήτηση της γνησιότητάς του–, εξ αιτίας της χρήσης του ουσιαστικού σε ονομαστική πτώση πληθυντικού αριθμού (Όξθεν ἄθλα).³⁶ Εντούτοις, έχει υποστηριχθεί, εκτός από την χρήση του δίσκου ως κτερίσματος στον τάφο του ανώνυμου αθλητή που τον έλαβε ως έπαθλον της νίκης του, και η ερμηνεία του παραπάνω τύπου του ουσιαστικού στη συγκεκριμένη επιγραφή ως μίας σπάνιας συγχώνευσης της ονομαστικής του ενικού με την γενική του πληθυντικού.³⁷

Τρεις μαρμάρινοι δίσκοι από την Αθήνα (ή την Αττική), του ύστερου 6ου αι. π.Χ., χωρίς οπές για προσήλωση ή ανάρτηση, με την φράση ἔχ τῶν ἐρίων (ή με παρόμοια διατύπωση) που περιλαμβάνεται στην εγχάρακτη επιγραφή στην περιφέρεια του δίσκου, ατυχώς με άγνωστες τις ακριβείς συνθήκες εύρεσης,³⁸ πιθανώς είχαν αποτελέσει έπαθλα σε νεκρικούς αγώνες και στη συνέχεια τοποθετήθηκαν στον τάφο των νικητών.³⁹ Εντούτοις, έχουν προβληθεί και αντιρρήσεις κατά της άποψης αυτής και με βάση άλλη ερμηνεία της επιγραφής έχει υποστηριχθεί ότι οι δίσκοι αυτοί αποτελούσαν μέρος υπέργειων ταφικών μνημείων.⁴⁰ Το

33. Το κυκλικό σχήμα ενός επιτύμβιου *σήματος* δεν παραπέμπει απαραίτητως σε ομοίωμα δίσκου δισκοβολίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα προσφέρουν τα 51 λίθινα επιτύμβια *σήματα* με ακανόνιστο κυκλικό σχήμα και εγχάρακτο το όνομα του νεκρού ή της νεκρής, σπανιότερα και του πατρωνύμου, του 4ου και του 3ου αι. π.Χ. που επιχωριάζουν στην Κάσο, τα οποία ετίθεντο επάνω σε λιθοσωρό που κάλυπτε τον τάφο, στην περιοχή της κεφαλής του νεκρού. *IG XII 1*, 1044-1059. Γιαννικουρή, Ζερβάκη 2009, 33 εικ. 46-50. Kajava, Salminen 2018, 290 σημ. 3.

34. *I.ScM I* 102. Jeffery 1990², Suppl. 479 J. Kajava, Salminen 2018, 300, 311-313 αρ. κατ. 17 εικ. 10 a-b.

35. Kajava, Salminen 2018, 312-313 αρ. κατ. 17 εικ. 10 a-b.

36. *IG I³* 1396. Jacobstahl 1933, 19 αρ. 3. Brommer 1975, 181-182 εικ. 2 πίν. 63,1. Κεφαλίδου 1996, 118 αρ. 26 (έπαθλο σε αγώνες). Walter-Karydi 2001, 230-231 σημ. 65. Salminen, Kajava 2013, 244 σημ. 5. Kajava, Salminen 2018, 299, 302-303, 306 με σημ. 42-43 αρ. κατ. 4 εικ. 6.

37. Kajava, Salminen 2018, 306 αρ. κατ. 4 εικ. 6.

38. 1) *IG I³* 1394. Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. ευρ. 1985.11.4. Διάμ. 0,289 μ. Ο μόνος από τους τρεις δίσκους, στον οποίο αναγράφεται και το όνομα του κατόχου (Τελεσάρχο). Jacobstahl 1933, 18 αρ. 2 εικ. 9. Salminen, Kajava 2013, 243, 244-245 αρ. 1. Kajava, Salminen 2018, 298, 301-304 αρ. κατ. 1. 2) *IG I³* 1395. Βοστώνη, Museum of Fine Arts, αρ. ευρ. 1987.621. Διάμ. 0,284 μ. Με γραπτή παράσταση ίσως ιππέα στο κέντρο. Jacobstahl 1933, 18 αρ. 1 εικ. 8. Vermeule, Comstock 1988, αρ. 6. Walter-Karydi 2001, 230-231 με σημ. 65. Salminen, Kajava 2013, 243, 244 -245 αρ. 2. Kajava, Salminen 2018, 298, 301-304 αρ. κατ. 2. 3) *IG I³* 1397. Συλλογή W. Peek, Archäologisches Museum der Universität Münster αρ. 2071. Διάμ. 0,278 μ. Ο δίσκος φέρεται ως προερχόμενος από τάφο στην Ανάβυσσο. Jacobstahl 1933, 19 αρ. 4. Stupperich 1990, 73-75 αρ. 65 πίν. 16, 6.7. Walter-Karydi 2001, 230-231 με σημ. 65. Salminen, Kajava 2013, 244-245 αρ. 3. Kajava, Salminen 2018, 298, 301-304 αρ. κατ. 3. Οι τρεις δίσκοι αναφέρονται και από την Κεφαλίδου 1996, 118 αρ. κατ. 25 α-γ.

39. Jacobstahl 1933, 22. Roller 1981, 3-5. Stupperich 1990, 73-75 αρ. 65. Πρβλ. και Δεσπίνης 2009, 8 εικ. 5 (λεπτομέρεια μελανόμορφης λουτροφόρου, Μουσείο Κεραμεικού αρ. ευρ. 1680).

40. Βλ. ιδιαίτερα Salminen, Kajava 2013, 244-245, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Kajava, Salminen 2018, 302-304.

πρόβλημα με τους δίσκους αυτούς εστιάζεται στην ερμηνεία της φράσης που σχετίζεται με το *ήριον* (νεκρικοί αγώνες ή ταφικός τύμβος) με αποτέλεσμα οι γνώμες να διχάζονται και να προκύπτει αβεβαιότητα.⁴¹

Αν και οι γνώμες μεταξύ αναθηματικού και επιτύμβιου μνημείου δίστανται, κατά την επικρατέστερη άποψη επιτύμβιο χαρακτήρα έχει ο ανεπίγραφος δίσκος από παριανό μάρμαρο του αρίστου ιατρού Αινείου, διαμ. 0,27 μ., προερχόμενος από κατάσχεση στον Πειραιά το 1889, του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ., με εγγάρακτη επιγραφή στην περιφέρεια, γραπτή απεικόνιση καθημένου πωγωνοφόρου άνδρα προς δεξιά και δύο σιδερένιους γόμφους σε οπές στο κέντρο για την προσάρτησή του σε άλλο μνημείο· με βάση τη μορφή των γραμμμάτων η προέλευση του δίσκου από την Αττική δεν αμφισβητείται.⁴²

Ένας δίσκος από παριανό μάρμαρο, του α' μισού του 5ου αι. π.Χ., χωρίς επιγραφή, αλλά με γραπτή παράσταση δισκοβόλου στην φάση της περιστροφής του σώματός του πριν εκσφενδονίσει τον δίσκο και με δύο οπές ανάρτησης στο άνω μέρος, διαμ. 0,327 μ., βρέθηκε, πιθανότατα επαναχρησιμοποιημένος σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις, επάνω στο κάλυμμα μαρμάρινης τεφροδόχου κάλπιδος των ελληνιστικών χρόνων στο αρχαίο νεκροταφείο της Παροιικιάς στην Πάρο.⁴³

Παρόμοιος μαρμάρινος δίσκος, ομοίως ανεπίγραφος, χωρίς οπές ανάρτησης (διαμ. 0,225 μ.), με γραπτή απεικόνιση δισκοβόλου κινούμενου προς αριστερά έχει βρεθεί ως κτέρισμα σε κιβωτίοσχημο τάφο του 5ου αι. π.Χ. στην Ιαλυσό της Ρόδου.⁴⁴

Ένας άλλος ανεπίγραφος δίσκος, πιθανώς από μάρμαρο Θάσου, του τέλους του 6ου/αρχών του 5ου αι. π.Χ., (διαμ. 0,14 μ.) με διατηρημένο σιδερένιο καρπί σε οπή στο κέντρο για την προσήλωσή του σε κάθετη επιφάνεια, βρέθηκε πεσμένος μέσα σε τάφο και κοντά στην δεξιά κνήμη του νεκρού στο νεκροταφείο της Ακάνθου στην Χαλκιδική.⁴⁵ Σύμφωνα με την σπειροειδώς χαραγμένη επιγραφή σε κυκλαδικό αλφάβητο, ο δίσκος ανήκε στον Δορκεΐδην (Δορκεΐδεό ξμι), τον θάνατο του οποίου προκάλεσε ο Αντιμένων με την ρίψη δίσκου

41. Βλ. και Kurtz, Boardman 1971, 88.

42. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 93. *IG I³ 1393*. Hansen, *CEG* 62. Δεσπίνης 2009, 3-11 εικ. 1-2. Δεσπίνης, Καλτσάς 2014, 490-492 αρ. κατ. I.1. 408 εικ. 1315-1316, με πλήρη, εκτενή βιβλιογραφία και υποστήριξη της άποψης ότι πρόκειται για επιτύμβιο μνημείο (Γ. Δεσπίνης). Kajava, Salminen 2018, 299, 308-310 αρ. κατ. 9 εικ. 7. Σήμερα, από την γραπτή παράσταση διακρίνονται ελάχιστα στοιχεία, τουλάχιστον δια γυμνού οφθαλμού, όπως το ερεισίνωτο και το πίσω πόδι του κλισμού και τμήμα της γραμμής εδάφους (αυτοψία στις 8.7.2021 μαζί με την Δρ. Δ. Ιγνατιάδου).

43. Αρχαιολ. Μουσείο Πάρου αρ. ευρ. 1168. Ζαφειροπούλου 1984, 295, μαζί και με ένα χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο, πίν. 150 α. Brinkmann 2003, αρ. 343 εικ. 343,1-5. Σταμπολίδης, Τασούλας 2004, 180 αρ. κατ. 97 (Φ. Ζαφειροπούλου, Γ. Κουράγιος, Σ. Δετοράτου) (500-450 π.Χ. Αναφέρεται ότι εντοπίστηκε στην περιοχή του νεκροταφείου με τις ταφές του 6ου/αρχών του 5ου αι. π.Χ. Χαρακτηρίζεται ως αναθηματικός δίσκος που τοποθετήθηκε ως προσφορά στη μνήμη του νεκρού επάνω στο κάλυμμα μαρμάρινης τεφροδόχου κάλπιδος πιθανώς με τα οστά του αθλητή-νικητή στην δισκοβολία). Ζαφειροπούλου 2009², 41 εικ. 46. Δεσπίνης 2009, 7. Δεσπίνης, Καλτσάς 2014, 492 σημ. 8 (Γ. Δεσπίνης). Κουράγιος 2015, 99 με εικ. Kajava, Salminen 2018, 324 σημ. 86. Στεφανή, Τσαγκαράκη, Αρβανιτάκη 2019, 320-321 αρ. κατ. 308 (Α. Σπ. Παπαδημητρίου).

44. Jacopi 1929, 252 αρ. 1 (11994) εικ. 247, 248. Jacobstahl 1933, 17 εικ. 7. Δεσπίνης 2009, 7 σημ. 12. Kajava, Salminen 2018, 324 σημ. 86.

45. Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου, αρ. ευρ. I.138.2. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004, 159, με συννευρήματα ένα χάλκινο δακτυλίδι και μία σιδερένια σπλεγγίδα, εικ. 12 (ανασκαφική φωτογραφία του τάφου). Δεσπίνης 2009, 8. Δεσπίνης, Καλτσάς 2014, 492 σημ. 8 (Γ. Δεσπίνης). *Land of Immortals* 2016, 167 αρ. κατ. 270 (Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου). Kajava, Salminen 2018, 300, 320, 324 αρ. κατ. 16. Στεφανή, Τσαγκαράκη, Αρβανιτάκη 2019, 208 αρ. κατ. 118, 209 αρ. κατ. 119, 120, τα συννευρήματα, σπλεγγίδα, δακτυλίδι (Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου).

δισκοβολίας (Ἄντιμένον δέ με ἀπέκτενε βαλόν).⁴⁶ Ως προς τις πληροφορίες που παρέχει η επιγραφή, το ομοίωμα αυτό δίσκου δισκοβολίας αποτελεί μοναδικό εύρημα. Αναπόφευκτα, φέρνει στον νου τον γνωστό μύθο του Υακίνθου στις Αμύκλες, τον θάνατο του οποίου προκάλεσε με την ρίψη δίσκου δισκοβολίας ο εραστής του Απόλλων. Επί πλέον, ανακαλεί την αναφορά του Πausανίου (2, 29.9) για τον τάφο του πενταθλητή Φώκου, κοντά στο Αιάκειον στην Αίγινα, τον οποίο φόνευσε ηθελήμενα ο Πηλεύς, ρίπτοντας τον λίθο που χρησίμευε αντί δίσκου.⁴⁷

Ο δίσκος από την Ἄκανθον αρχικά θα ήταν προσηλωμένος, κατά την ανασκαφέα, σε ξύλινο φέρετρο,⁴⁸ σύμφωνα με άλλη άποψη ίσως στο τοίχωμα του τάφου.⁴⁹ Σύμφωνα με τρίτη εκδοχή ο δίσκος δεν αποκλείεται να επαναχρησιμοποιήθηκε μέσα στον τάφο, καθώς προκειμένου ο διαβάτης να μπορεί να διαβάσει την εκτενή επιγραφή αρχικά θα *σήμαινε* τον τάφο εξωτερικά ή εάν είχε προσηλωθεί στο φέρετρο θα είχε εκτεθεί σε δημόσια θέα πριν ενταφιαστεί μαζί με τον νεκρό.⁵⁰

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Blinkenberg 1919: Chr. Blinkenberg, "Hades's munding". *Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser* II, 5, 1-27.
- Brinkmann 2003: V. Brinkmann, *Die Polychromie der archaischen und frühklassischen Skulptur*, München.
- Brommer 1975: F. Brommer, *Antiken des Athener Instituts* II, AM 90, 163-188.
- Clinton IA, IB 2005:
 II 2008: K. Clinton, *Eleusis. The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme*, IA: Text, Athens. IB: Plates, Athens. II: Commentary, Athens.
- Γιαννικουρή,
 Ζερβάκη 2009: A. Γιαννικουρή, Φ. Ζερβάκη, *Κάσος. Τα μνημεία – Οι αρχαιολογικές θέσεις – Η Συλλογή*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα.
- Δεσπίνης 2009: Γ. Δεσπίνης, Ο δίσκος του Εθνικού Μουσείου αριθ. 93' «ΜΝΕΜΑ ΤΟΔ' ΑΙΝΕΟ ΣΟΦΙΑΣ ΙΑΤΡΟ ΑΡΙΣΤΟ», στον τόμο *Κεράτια φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, Β, Στ. Δρούγου κ.ά. (επιμ.), Αθήνα, 3-11.
- Δεσπίνης, Καλτσάς 2014: Γ. Δεσπίνης, Ν. Καλτσάς (επιμ.), *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Κατάλογος Γλυπτών, I.1, Γλυπτά των αρχαϊκών χρόνων από τον 7^ο αιώνα έως το 480 π.Χ.*, Αθήνα.
- Ζαφειροπούλου 1984: Φ. Ζαφειροπούλου, *ΑΔ 39, Β' Χρονικά*, 295.
- Ζαφειροπούλου 2009²: Φ. Ζαφειροπούλου, *Πάρος*, (2^η έκδοση), Αθήνα.

46. Στεφανή, Τσαγκαράκη, Αρβανιτάκη 2019, 208 αρ. κατ. 118 (Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου).

47. Για την αφήγηση του Πausανίου, συνοπτικά για τον μύθο του Υακίνθου και άλλες συναφείς περιπτώσεις στη μυθολογία βλ. και Kajava, Salminen 2018, 308 σημ. 45' 313-314 με σημ. 58.

48. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004, 159.

49. Δεσπίνης 2009, 8. Δεσπίνης, Καλτσάς 2014, 492 σημ. 8 (Γ. Δεσπίνης).

50. Kajava, Salminen 2018, 320, 324 αρ. κατ. 16.

Ο δίσκος του Δικαίου από το Ζούμπερι Αττικής και άλλοι λίθινοι δίσκοι

- Hansen, CEG: P.A. Hansen, *Carmina epigraphica graeca saeculorum VIII-V a. Chr. n.*, Berlin – New York 1983.
- Jacobstahl 1933: P. Jacobstahl, *Diskoi*, 93. *BWPr*.
- Jacopi 1929: G. Jacopi, *Clara Rhodos III, Scavi nella necropolis di Jalisso 1924-1928*, Rhodes.
- Jeffery 1962: L. H. Jeffery, The Inscribed Gravestones of Archaic Attica, *BSA* 57, 115-153.
- Jeffery 1990²: L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.*² (Rev. ed. with a Supplement by A.W. Johnston), Oxford.
- Kajava, Salminen 2018: M. Kajava, E.M. Salminen, Greek Inscribed Discs: Athletes, Dedications, and Tombstones, στον τόμο A. Kavoulaki (επιμ.), *Πλειών. Papers in Memory of Christiane Sourvinou-Inwood, ΑΡΙΑΔΝΗ, Παράρτημα αρ. 1/ARIADNE, Supplement 1*, Rethymnon, 289-331.
- Karouzos 1951: Chr. J. Karouzos, An Early Classical Disc Relief from Melos, *JHS* 71, 96-110.
- Κεφαλίδου 1996: Ευ. Κεφαλίδου, *Νικητής. Εικονογραφική μελέτη του αρχαίου ελληνικού αθλητισμού*, Θεσσαλονίκη.
- Κουμανούδης 1978: Στ. Ν. Κουμανούδης, Μαραθώνι, *ΑΑΑ* XI, 232-244.
- Κουράγιος 2015: Γ. Κουράγιος, *Πάρος, Αντίπαρος, Δεσποτικό. Από την Προϊστορία στα νεώτερα χρόνια*, Δήμος Πάρου.
- Κουρουγιώτης 1899: Κ. Κουρουγιώτης, Ἐπιγραφὰὶ Χαλκίδος καὶ Ἐρετρίας, *ΑΕ*, 133-148.
- Kurtz, Boardman 1971: D. C. Kurtz, J. Boardman, *Greek Burial Customs*, London.
- Land of Immortals* 2016: *A Journey to the Land of Immortals: Treasures of Ancient Greece. Exhibition Catalogue, Japan (Heiseikan, Tokyo National Museum: 21.06-19.09.2016, Nagasaki Prefectural Art Museum: 14.10.-11.12.2016, Kobe City Museum: 23.12.2016-02.04.2017)*, Tokyo.
- Μπάνου,
- Οικονομάκου 2008: Ε. Σ. Μπάνου, Μ. Οικονομάκου (†), *Μαραθών. Μουσείο και Αρχαιολογικοί χώροι. Σύντομος οδηγός/ Marathon. Museum and Archaeological Sites. Brief Guide*, Υπουργείο Πολιτισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αθήνα.
- Οικονομάκου 2005: Μ. Οικονομάκου, Νέα ευρήματα από τον Μαραθώνα και τη Νέα Μάκρη, στον τόμο *Αττική 2004. Ανασκαφές, Ευρήματα, Νέα Μουσεία*, Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Υπουργείου Πολιτισμού, Β. Βασιλοπούλου (γεν. επιμ.), Αθήνα, 41-44.
- Οικονομάκου 2009: Μ. Οικονομάκου, Λαυρεωτική και Μαραθώνας: Νέες έρευνες, στον τόμο *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μας δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003*, Β. Βασιλοπούλου, Στ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), Δήμος Μαροκοπούλου Μεσογαίας, 273-285.
- Οικονομάκου 2003 [2010]: Μ. Οικονομάκου, *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, Χρονικά Β' 1, Αττική, 2003, Ανασκαφικές εργασίες, Ζούμπερι, Θέρετρο Αεροπορίας [Αθήνα 2010] 384-385.
- Πετράκος 1995: Β.Χ. Πετράκος, *Ὁ Μαραθών. Ἀρχαιολογικὸς ὁδηγὸς*, Ἀθήνα.

ΜΕΛΠΩ Ι. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

- Raubitschek 1949: A.E. Raubitschek, *Dedications from the Athenian Acropolis. A Catalogue of the Inscriptions of the Sixth and Fifth Centuries B.C., edited with the Collaboration of Lilian H. Jeffery*, Cambridge, Mass.
- Roller 1981: L.E. Roller, Funeral Games for Historical Persons, *Stadion* 7, 1-18.
- Salminen, Kajava 2013: E.M. Salminen, M. Kajava, Myrrhine's Ball Revisited, *Arctos* 47, 243-255.
- Σκιάς 1894: Α. Ν. Σκιάς, Ἐπιγραφαὶ Ἐλευσίνος, *ΑΕ*, 189-212.
- Σταϊνχάουερ 2009: Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο Μαραθών και το Αρχαιολογικό Μουσείο*, Κοινοφελές Ἴδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, Αθήνα.
- Σταμπολίδης,
Τασούλας 2004: Ν. Χρ. Σταμπολίδης, Γ. Τασούλας, *Μεγάλη Ελλάδα. Αθλητισμός και Ολυμπισμός στην περιφέρεια του Ελληνικού κόσμου, Κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα.
- Στεφανή, Τσαγκαράκη,
Αρβανιτάκη 2019: *Από τον Νότο στον Βορρά. Αποικίες των Κυκλάδων στο Βόρειο Αιγαίο. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 12.07.2019 – 31.08.2020*, Ευ. Στεφανή, Ευ. Τσαγκαράκη, Ἀ. Αρβανιτάκη (επιμ.), Ἐκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. 43, Θεσσαλονίκη.
- Stupperich 1990: R. Stupperich, *Die Antiken der Sammlung Werner Peek, Boreas Beih.* 6, Archäologisches Museum der Universität Münster.
- Traill 1986: J.S. Traill, *Demos and Trittyes. Epigraphical and Topographical Studies in the Organization of Attica*, Toronto.
- Τρακοσοπούλου
-Σαλακίδου 2004: Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ἀκανθος. Το ανασκαφικό έργο της χρονιάς του 2004, *ΑΕΜΘ* 18, 2004, 157-166.
- Τσιριγώτη-
Δρακωτού 2010: Ι. Τσιριγώτη-Δρακωτού, Μαραθών: Η κατοίκηση της περιοχής κατά τους κλασικούς χρόνους, στον τόμο *Μαραθών: Η μάχη και ο αρχαίος δήμος/ Marathon: the Battle and the Ancient Deme*, Κ. Μπουραζέλης, Κ. Μειδάνη (επιμ.), Αθήνα, 51-58.
- Tuchelt 1970: K. Tuchelt, *Die archaischen Skulpturen von Didyma. Beiträge zur frühgriechischen Plastik in Kleinasien*, Berlin.
- Vanderpool 1942: E. Vanderpool, An Archaic Inscribed Stele from Marathon, *Hesperia* 11, 329-337.
- Vanderpool 1984: E. Vanderpool, Regulations for the Herakleian Games at Marathon, στον τόμο *Studies Presented to Sterling Dow on his Eightieth Birthday*, Duke University, Durham, North Carolina, 295-296.
- Vermeule, Comstock 1988: C. Vermeule, M. B. Comstock, *Sculpture in Stone and Bronze in the Museum of Fine Arts Boston. Additions to the Collections of Greek, Etruscan and Roman Art 1971-1978*, Boston.
- Walter-Karydi 2001: E. Walter-Karydi, Den Frauen zu Ehren: Archaische Grabplastik für Athenerinnen, στον τόμο *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Ὀλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, Α. Αλεξανδρή, Ιφ. Λεβέντη (επιμ.), Αθήνα, 215-232.
- Wagner 1997: Cl. Wagner, *Dedication Practices on the Athenian Acropolis. 8th to 4th Centuries B.C.*, Thesis, Merton College, University of Oxford.

Ο δίσκος του Δικαίου από το Ζούμερι Αττικής και άλλοι λίθινοι δίσκοι

Εικ. 1. Μαρμάρινος δίσκος με αναθηματική επιγραφή.
Αρχαιολ. Μουσείο Μαραθώνος αρ. ευρ. Λ 547.

Εικ. 2. Μαρμάρινος δίσκος με αναθηματική επιγραφή.
Αρχαιολ. Μουσείο Μαραθώνος αρ. ευρ. Λ 547. Άλλη
άποψη.